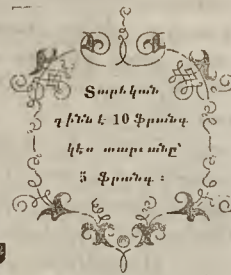

ԵՌՌՌՈՒ

Օ Ր Ա Գ Ի Ր Ը Ն Տ Ա Ն Ե Կ Ա Ն

Թ Ի Ի 25.

1860

Գ. ՀԱՏՈՐ

ՄԱՐԻԱՄ ՍԹՈՒՐԹ ԵՒ ՍԹՈՒՐԹԵՆԵՔ

Գ. Լ. Ռ. Ի. Խ.

որ թըն ինքզինքն իշխանութեան մէջ հաստատելէն ետեւ, վերջի աստիճանի վրէժխնդրութեան եւ յափշտակութեան ձեռք զօրկաւ: Հեմիլթոնեանք հազիւ կրցան Անգղիա փախչիլ իրենց ստացուածները Մորթընին եւ անոր կողմնակցաց ձեռքը մասնուած տեսնելով (1579 Յունիս):

Աս ժամանակներս էմէ Սթուարթ Լինոքս կոմսին եղբորորդին Գաղղիայէն գալով իր երիտասարդական վարմամբ թագաւորին սիրտն իր կողմը շահեցաւ, որով Յակովբ զինքը Լինոքս կոմս ըրաւ եւ շատ պատիւներով մեծարեց: Էմէ թագաւորին հաւատացուց որ Մորթըն զինքը Անգղիային մատնելու միտք ունի, եւ թէ Գաղղիայէն եւ թէ Սկոթլանդէն ապացոյցներ եւ վկաններ ժողովելով ջանաց ցուցնել որ Մորթըն Տարնիին գլխաւոր սպանողն է: Ասոր հակառակ Մորթըն համբաւ հանել տուաւ. որ Լինոքս իւր զբօսն գործակարն է եւ Գաղղիայէն դառնալուն զլխաւոր պատճառն ան էր որ Սկոթլանդի կրօնը փոխել տայ, Յակովբ թագաւորը օտար իշխանուհւոյ մը հետ ամուսնացնէ եւ թագաւորական գաւազանը թագաւորին մօրը՝ Մարեմայ յանձնէ:

(Ր) մը երբոր Մորթըն Սկոթլանդի խորհրդականաց ժողովոյն մէջ կը նստէր, Սթուարթ Օշելթրի (թագաւորին երկրորդ մտերիմ բարեկամը) մէկէն ոտք ելաւ եւ բազմականաց սրահին մէջ տեղն երթալով ծնկի վրայ եկաւ եւ թագաւորին առջեւ զՄորթըն ամբաստանեց ըսելով որ Տարնիին գլխաւոր սպանողն Մորթըն է: Մորթըն ուրացաւ, բայց ի զուր, նախ իր տան մէջ եւ վերջէն Տեօնպարթըն բերդին մէջ բանտարկուեցաւ (1580 Դեկ. 31): Եղիսաբեթ ասիկայ իմանալուն պէս իր բարեկամին օգնութեան հասնելու համար զհամբաւաւ որ Ռանտոլֆ Սկոթլանդ խրկեց որն որ թագաւորին եւ խորհրդականաց աղաչեց որ Մորթընին կենաց ինայն: Եղիսաբեթ նոյնպէս իր պատգամաւորին նեցուկ ըլլալու

համար Սկոթլանդի սահմանները զօրք ժողովել տուաւ, եւ աժգոհ Սկոթլանդացիներն ալ ապստամբութեան գրգռեց, սակայն ամենայն ինչ պարապ եղաւ: Յակովբ հաստատուն մնաց, ապստամբները զսպեց եւ Սթուարթ Օշելթրի Արրան կոմս ըրաւ: Իսկ Ռանտոլֆ՝ որն որ ասանկ դէպքերու մէջ երկու անգամ փախչելու ստիպուած էր, աս անգամ ալ հաղիւ փախաւ կախաղանի վրայ իբրեւ խռովարար չմեռնելու համար: Եղիսաբեթ տեսնելով որ Սկոթլանդի մէջ զօրաւոր կողմնակցութիւն մը չկրցաւ կազմել, չյանդգնեցաւ պարզ Մորթընին վրայ արդարութեան ընթացքը խափանելու համար պատերազմ բանալ, ուստի եւ զօրքերը ետ կանչեց:

Մորթընին վրայ դատաստանական քննութիւն ըլլալով թէ բերնով եւ թէ գրով յառաջ բերուած ապացոյցներէն ցուցուեցաւ որ Տարնիին սպաննելու Ուիլիամ թինկեմփին մէջ եղած խորհրդին ինքնալ ներկայ էր, եւ թէ ինքն եւ թէ Արչիպալտ Տուկլաս եւ Պիննիկ իր ծառան սպանութեան գործակից եղած են, եւ թէ Մարիամ Մորթընին երեսէն վեր զտուցած է եղեր որ իր ամուսնոյն սպանիչն ինքն է: Ճեմս Պէլֆուր թուղթ մը ցրցուց որուն մէջ դաւաճան ատենակալք ստորագրութիւն կու տան զՊիթուել մարդասպանի մը պատժէն ազատելու: Նոյնպէս Պիթուելին մահուան անկողնոյ մէջ ըրած խոստովանական յայտարարութիւնը յառաջ բերուեցաւ, որուն մէջ Պիթուել Մարեմայ անմեղութիւնը հաստատելէն ետեւ, դաւաճանութեան մասնակիցները մէկիկ մէկիկ կը պատմէ: Գանիայի թագաւորը աս յայտարարութիւնէն օրինակ մը Եղիսաբեթին խրկած էր, բայց անիկայ նոյն թուղթը մէջ տեղէն վերցնելն օգտակար տեսած եւ վերցուցած է: Քամտէն կըսէ որ Պիթուել միշտ կը զրուցէր եւ յաճախ ալ երգմամբ կը հաստատէր որ Մարիամ՝ եղած դաւաճանութեան վրայ բնաւ տեղեկութիւն չունէր *): «Մորթըն բանտի մէջ ամենայն ինչ խոստովանեցաւ, բայց խոստովանածներուն ստորագրութիւն տալ յանձն չառաւ, ըսելով որ երկու անգամն ալ երբ որ Պիթուել եւ Արչիպալտ Տուկլաս զինքն իրենց հետ միանալու հրաւիրած էին, ինքն անոնց պատասխան տուեր է որ մինչեւ թագուհիէն գրով հաւանութիւն չառնուի, ինքը նոյն ընկերութեան մէջ չիմաներ, սակայն Պիթուել իրեն պատասխան տուած է եղեր թէ, ասիկայ անկարելի է որովհետեւ նոյն գործքն առանց թագուհւոյն գիտութեանը պիտի կատարուի: Ատենակալք զՄորթըն յանցաւոր դատելէն ետեւ թա-

*) «Et vivens et moriens reginam minime consciam fuisse, religiosa asseveratione saepenumero contestatus est.»

դաւորը զինքը մատնութեան մահուան դատապարտեց, բայց վերջէն հասարակ գլխատութեան փոխեց: Մորթին գլխատութեան ատեն երեսի վրայ պառկեցաւ եւ լայով ու ողբալով եւ անդամոց բռնական շարժումքը իր խղճին նեղութիւնն եւ անհանգստութիւնը ցրցուց (1 Յունիս): Պինինի ալ երկրորդ օրը գլխատեցաւ, իսկ Արշիպալտ Տուկլաս Անգղիա փախչելով արժանաւոր պատժէն ազատեցաւ:

Մորթինն դատապարտութենէն եւ Յակովբին գահն ելելէն ետեւ այնպէս կ'երեւար որ Եղիսաբեթ Սկովտիայի թագուհին ալ երկայն ատեն պիտի չկրնայ պահել: Գիտէր որ ամէնը զերիտասարդ թագաւորը կը զրգռէին որ զմայրն ազատէ, իմացած էր որ Սպանիայի թագաւորն եւ սրբազան Քահանայապետն իրեն ստրկով նպաստամատոյց կ'ըլլային եւ կը ջանային որ մայր եւ որդի Սկովտիան միաբանութեամբ կառավարեն: Ասով Եղիսաբեթ փոխանակ մէկ թըշնամեց երկու թշնամի կը ստանար, եւ աս բանիս առջեւն առնելու համար զանազան խորհուրդներ կ'ընէր: Սէսիին սատանայական քաղաքականութիւնն Եղիսաբեթին անմիջապէս օգնութեան հասաւ, եւ աս խորամանկը խորհուրդ տուաւ որ Սկովտիայի մէջ նոր յեղափոխութիւն հանուի, որուն յատակագիծը ինքը շինեց (23 Օգոստ. 1582):

Նոյն ժամանակը Ռութուէն կոմսը զՅակովբ որսորդութեան եւ զբօսանաց պատճառաւ իր դաստակերտը հրաւիրեց. թագաւորը կասկած մը չունենալով հրաւերն ընդունեցաւ, բայց դաստակերտին մէջ ժողոված բազմութիւն ազնուականք զինքը քիչ մը խռովեցուցին, որովհետեւ երթալով կը շատնային: Երկրորդ օրը առտուանց կանուխ թագաւորն անտարբերութեամբ ձիարշաւ մ'ընել ուղեց եւ աս առթով ազնուականաց ձեռքէն փախչել: Բայց նոյն առտուն ազնուականք իր սենեակը մտնելով առջեւը թուղթ մը դրին որուն մէջ իր երկու սիրելի պաշտօնէից, այսինքն Արրան եւ Լինոքս կոմսից վրայ ամբաստանութիւն կ'ընէին թէ կրօնի եւ հայրենեաց թշնամի են: Թագաւորն անոնց խնդրոյն զննելով հաւանեցաւ որ նոյն պաշտօնեայք իրենց պաշտօններէն վար ձգուին, եւ անկից ետեւ առանց խռովութիւն մը ցուցնելու ձիարշաւը փութացնելով դուրս ելել ուղեց. բայց Նիւմիս (Լինսի) ատենաւալը որն որ դրան առջեւ կեցած էր կոպտութեամբ թող չտուաւ. Թագաւորն ասոր վրայ նեղալով յանդիմանելու եւ սպառնալու սկսաւ, եւ երբոր տեսաւ որ օգուտ չընէր, տղու պէս լալ սկսաւ: «Աս ալ օգուտ չունի, պրոպ կատաղի ձայնիւ Նիւմիս ատենաւալը, լաւագոյն է տղոց լալ քան թէ մօրուաւոր արանց»: Աս խօսքս թագաւորին այնչափ ազդեցութիւն ըրաւ որ նոյնը միշտ միտքը պահեց եւ չըրցաւ մոռալ:

Ղաւաճանք զպաշտօնեաները թագաւորին քովէն հեռացնելէն ետեւ, զՅակովբ ամենայն մեծարանք կը պատուէին, սակայն զինքը մեծ զգուշութեամբ ալ կը պահէին, որպէսզի չըլլայ թէ կասկածաւոր մարդ մը քովը մօտենայ: Ասանկով Սկովտիայի ազնուականք Անգղիայի պաշտօնէից գրգռելով դարձեալ անկախ իշխելու սկսան. մէկալ կողմանէ բողոքական քարոզէք ալ ժողովուրդը ամբիոններէն վար վրէժխնդրութեան կը գրգռէին անոնց դէմ որոնք անաստուածութիւնը (ուղղափառ կրօնը) նորէն կ'ուզէին հաստատել եւ զանհաւասարիմ եւ զայրասպան Մարիամ նորէն գահը նստեցնելու կը փափաքէին:

Մարիամ քանի մը շարաթ խտրու եւ զգու-

շութեան կը պահուէր, որպէսզի իր յոյսերը պարապի հանող դէպքերը չիմանայ: Բայց երբոր իր որդւոյն բանտարկութիւնն եւ անոր կրած նախատինքները լսեց, ցաւէն այնպէս ծանր հիւանդացաւ որ անգղիացի բժիշկներն իր կենաց վրայ յոյսը կտրելով՝ հրատարակեցին որ մեռնելու մօտ է: Մարիամ իր որդւոյն վիճակն իր վիճակին հետ բաղդատելով կը տեսնէր որ մի եւ նոյն կողմնակցութիւն է որ զերենք կը հալածէ: Իր չարչարանքներն եւ նախատինքները սաստիկ երեւակայութեամբ դիմացն ելելով, այրած տոչորած սրտով թէ իր եւ թէ որդւոյն խեղճ վիճակը դառն կ'ողբար: Աս հիւանդութեան ատեն Եղիսաբեթին երկայն նամակ մը գրելով յանիրաւի կրած վշտին եւ վրան բանեցուցած խտրութիւնները սրտաշարժ խօսքերով անոր առջեւը դրաւ: ԶԵղիսաբեթ աղաչելէն ետեւ որ ինքզինքն իրեն հետ միատեղ ամենազօր Աստուծոյ աթոռին եւ իրենց հասարակաց դատաւորին առջեւ երեւակայէ, սկսաւ մէկիկ մէկիկ թուել ան ամէն անիրաւութիւնները զորոնք իրեն ըրած էր Սկովտիա եղած ատեն, Անգղիա փախչելէն ետեւ եւ Խօրքի եւ Ուէսթմիսթերը բանակցութեանց ժամանակ, ուր իր անմեղութիւնը ցուցուցաւ եւ հիմայ նոյններն իր որդւոյն ալ ընելու սկսած է: «Աս ինչ ըրած եմ արդեօք ձեզի որ զիս ասանկ խտրութեամբ կը նեղէք: Թող զիս ամբաստանեն, եւ թէ որ զիս արդարացնել չեմ կրնար, արժանաւոր պատիժ ընդունելու պատրաստ եմ: Գիտեմ, որ իմ միակ եւ ճշմարիտ յանցանքս ան է որ ձեզի մերձաւոր ազգական եւ յաջորդ եմ: Բայց թշնամիքս չվախնան ինձմէ, վասնզի գերեզմանի դուռը հասած ըլլալովս ուրիշ թագաւորութեան չեմ բաղձար բայց եթէ երկնից ալքայութեան: Այս վիճակիս մէջ որդիս ձեր պաշտպանութեան տակ կը գնեմ, եւ դառն արտասուք կը խնդրեմ որ զիս բանտէն ազատէք, իսկ եթէ որոշուած է որ աս բանտիս մէջ մեռնիմ, գէթ կը խնդրեմ որ ինձի ուղղափառ քահանայ մը խրկէք եւ երկու ուրիշ աղախին հիւանդութեան ատեն ինձի ծառայելու համար»: Թէ արդեօք աս նամակս Եղիսաբեթին վրայ ինչ ազդեցութիւն ըրած է, ան չենք գիտեր, բայց սակայն հետեւութիւնը ցրցուց որ Մարիամը վիճակը չփոխուեալէն զատ, աւելի եւս չարացած է եւ ամենեւին փոքր դիւրութիւն մը չշնորհուեցաւ իրեն, թէպէտ եւ այնպէս հիւանդ էր որ բնաւ շարժելու կարողութիւն չունէր: Այնչափ էր Եղիսաբեթին խտրասրտութիւնը որ իր մերձաւոր ազգականին թէ կենաց վայելմանց եւ թէ առողջութեան ամենէն հարկաւոր միջոցները զանաւոր ամենեւին խիղճը չէր զարնէր:

Եղիսաբեթ եւ Հենրիկոս Գաղղիայի թագաւորը երկայն ժամանակէ ի վեր փոփոխակի իրարմէ կը վախնային: Եղիսաբեթ կը վախնար որ չըլլայ թէ Հենրիկոս բացարձակապէս Մարիամը կողմը բռնէ, իսկ ասոր հակառակ Հենրիկոս Եղիսաբեթին վիշտ մը տալէն սաստիկ կը զգուշանար, որ զինքը չգրգռէ իր Գաղղիայի ապստամբ բողոքականներուն օգնել: Ասոր համար Հենրիկոս ինքզինքն անտարբեր կը ցուցնէր քանի որ Յակովբ Սկովտիան Լինոքս եւ Արրան կոմսից խորհրդով կը կառավարէր. սակայն երբոր տեսաւ որ երիտասարդ թագաւորն ապստամբ եւ անգղիական կողմնակցութեան ձեռքը գերի ինկած է, Լա Մոթ Գլենելոն եւ Մեննիքիլ Սկովտիա խրկեց որպէսզի Յակովբայ ազատութեան գործակից ըլլան եւ հոգան որ որչափ որ կարելի է շուտով մայր եւ որդի միաբանին, եւ ազնուականաց եւ քաղաքա-

ցեաց ժողովք մը կանչուի (1593. 13 Յուն.): Իսկ Եղիսաբեթ զՊօլս եւ զՏեփլիսն Սկովտիա խրկեց Գաղղիայի գեսպանաց հակառակ գործելու համար: Յակովբ իր հասակէն աւելի մեծ զօրութիւն եւ արիութիւն ցուցնելով, Ս. Անտրեսո ժողովք մը կանչեց, ազնուականաց հրաւեր մը խրկելով շատերն իր կողմը շահեցաւ, եւ Ռուժմուէնի դաւաճանութեան մասնակից եղողներուն անյիշաչարութիւն տալով, իր թշնամեաց կասկածը վրայէն վերցուց (27 Յունիս) եւ իշխանութիւնը նորէն ձեռք առաւ: Արարան կոմսը նորէն քովը կանչեց եւ ամենայն ինչ աւարտ խորհրդով կ'ընէր: Յակովբ թէպէտեւ Ռուժմուէնի դաւաճանութեան գործակցաց անյիշաչարութիւն շնորհած էր, բայց իր անձին բռնաբարութիւնն եւ կրած նախատիքները չէր կրնար մոռնալ, անոր համար Արարանս խորհրդով հրովարտակ մը հանեց, որուն մէջ կը հրամայէր որ դաւաճանք իր առջեւ դան եւ խոնարհաբար իրենց յանցանքը խոստովանելով թողութիւն խնդրեն: Ամբարտաւան կոմսերէն եւ ոչ մէկն եկաւ երեւցաւ, այլ ոմանք իրենց դրդեակները քաշուցան եւ ոմանք ալ Սկովտիայէն ելան փախան: Եղիսաբեթ՝ որն որ աս դաւաճանութեան սկզբէն մինչեւ վերջ անոնց օգնած էր, զիրենք աս վտանգէն ազատելու համար թագաւորին խիստ եւ անվայել ոճով նամակ մը գրեց եւ զինքն երգման դանց եւ անխոհեմ կ'անուանէր՝ իր լաւ եւ ամենահնազանդ հպատակաց վրայ անլուր անգթութիւն եւ խտուութիւն ընելուն համար: Յակովբ աս անբաղաքովոր նամակին իր թագաւորական անձին վայել պատասխան մը տուաւ. «Բռնութեամբ առնուած խոստումները, կ'ըսէ, եւ երկիւղով ստորագրուած պայմանները՝ այնչափ ատեն կը զօրեն, որչափ նոյն բռնութիւնն եւ երկիւղը կը տեւէ: Միայն իմ ձեռքս է պաշտօնեաներն ընտրել եւ տէրութեանս մէջ տրամադրութիւններ ընել. թէպէտ միտքս գրած էի որ Ռուժմուէնի դաւաճանաց դէմ ամենեւին խտուութիւն չընենցընեմ, ի վերայ այս ամենայնի թագաւորական պատիւս հաստատելու եւ նորոգելու համար անանկ կոպիտ նախատիքն եւ անձինս վրայ եղած բռնաբարութիւնը չեմ կրնար մոռնալ»: Եղիսաբեթ աւսանկ պղտիկ կ'ընաւ վրայ կատղելով ոխը խեղճ Մարեմայ վրայէն կը հանէր:

Սկովտիայի պարագայից երկրորդ անգամ ալ փոխուելուն վրայ Մարեմայ եւ անոր կողմնակցաց յոյսը նորէն զարթեաւ, բայց բախտը միշտ այնպէս կը բերէր որ Մարիամ անանկ պաշտպաններ կ'ունենար որոնք իրենց շահն անոր շահէն աւելի կը դիտէին: Կիլ դուքսը, Վէսկոյ քաղքին արքեպիսկոպոսը, քաթմելլի, Մորկան եւ շատ մը ուրիշ երեւելի մարդիկ՝ Փարիզ ժողովեցան որպէսզի Մարեմայ ազատութեան վրայ խորհին: Ասոնք իրենց մէջ որոշեցին որ մէկ կողմանէ Կիլ դուքսը Անգղիայի հարաւային եղեբքը զօրք հանելով, Յակովբ մէկայ կողմանէ իրեններով հիւսիսային Անգղիա յարձակելով հոն եղող Սթուարթեանց կողմնակիցները զէնքի հրաւիրեն: Յակովբ աս յատակադէին հաւանեցաւ, բայց Մարիամ գիտնալով որ իր պահապանները զինքը անմիջապէս սպաննելու հրաման ունէին թէ որ ազատութեան նոր փորձ մը փորձուի, լաւագոյն համարեցաւ որ ազատութիւնը զիջամբ եւ բանակցութեամբ ստանայ, ասոր համար Եղիսաբեթին գրեց որ իր ամէն իրաւունքներն որդւոյն վրայ դարձնելու պատրաստ է եւ միանգամայն կը բաղձայ որ քաթմելլային՝ Գաղղիայի գեսպանին միջնորդութեամբ Սկովտիայի եւ Անգղիայի մէջ մշտնջենաւոր

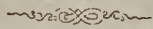
դաշնակցութիւն մը դրուի: Եղիսաբեթ ասոր հաւանելով եւ իր պաշտօնեայք ալ նոյնին ընդգիտութիւն չցուցնելով Մարիամ կը յուսար որ ամենայն ինչ յաջողութեամբ կրնայ լմննալ: Բայց ինչպէս որ վերը ըսինք դժբախտութեամբ Մարեմայ բախտը այնպիսի մարդիկներէ կախուած էր, որոնք միայն իրենց շահը կը դիտէին: Հենրիկոս իր գեսպանին յանձնած էր որ Մարեմայ ազատութեան միջնորդ ըլլայ, բայց անոր ծածուկ յանձնած էր միանգամայն որ Սկովտիայի եւ Անգղիայի մէջ հաստատուն դաշինք մը դնելու արգելք դնէ որպէսզի չըլլայ թէ Եղիսաբեթ Սկովտիայի հոգերէն ազատելով՝ սկսի Գաղղիայի բողոքականաց միտ դնել եւ անոնց օգնել (10 Գեկ.):

Թէ որ Հենրիկոս Գ.ին նոյն ժամանակուան վիճակն առանց կողմնակալութեան դիտելու ըլլանք, կը տեսնենք որ իր բռնած քաղաքականութիւնը քիչ մը կ'արդարանայ, որովհետեւ մէկ կողմանէ Գաղղիայի մէջ ուղղափառութիւնը պաշտպանելու կաղմուած դաշնակցութիւնը բոլորովին Փիլիպպոս Սպանիայի թագաւորին կողմը կը բռնէր, իսկ մէկալ կողմանէ Կալուինականք Անգղիայէն օգնութիւն յուսալով զինքը կը նեղէին: Ցաւալին ան էր որ աս ձախորդութեանց մնասը խեղճ Մարիամ կը կրէր, որն որ աս անգամն ալ իր կապանաց վերջը կը սպասէր:

Եղիսաբեթ թէպէտ նոյն ատենները Կիլ դքսին մտածած յատակագիծն իմացաւ, բայց անոր դաշնակիցներն եւ իրենց զօրութիւնը չգիտնալով՝ սաստիկ կը տառապէր: Զէ թէ միայն բանտարկեալ թագուհիէն կը վախնար, այլ նաեւ իր ուղղափառ հպատակաց տժգոհութիւնը տեսնելով անոնց հաւատարմութենէն ալ կը կասկածէր: Վերջի երկու տարիներն անոնց դէմ դրուած օրէնքները չլուծած խտուութեամբ ի դորձ կը դրուէին, սպաննաց գործիքները քահանայից արեամբ կը գունաւորուէին եւ իբրեւ մատնիչ, այսինքն ուղղափառութեան պաշտպան ըլլալու համար կը սպաննուէին: Ամէն կոմսութեանց բանտները հին եւ ազնուական գերդաստանաց վերաբերեալ անձինքներով լեցուն էին. եկեղեցական յանցանաց համար դրուած ընչից նոր պատիժներն առանց ակնառութեան կը պահանջուէին: Ասանկ պարագայից մէջ եթէ որ ուրիշ տէրութիւն մը Անգղիայի վրայ յարձակում ընէր, կրնար արգելք Եղիսաբեթ անոնց հաւատարմութեան վրայ վստահիլ, որոնց ինչքն եւ ստացուածները յափշտակել տուած էր, զորոնք յուսահատութիւնը կը հալածէր եւ որոնց ամենէն պատուական բանը՝ աստուածային կրօնը անլուր տանջանքներով ջնջել կը ջանար: Զէր կրնար մի արգելք կարծուիլ որ իրենք ալ Սկովտիայի, Գաղղիայի եւ ստորին Նահանգաց օրինակին հետեւելով, որոնք իրենց ուղղափառ իշխանաց դէմ զէնք վերցուցած ապստամբած են, ոտք լինեն եւ իրենք զիրենք հարստահարող իշխանութեան ձեռքէն ազատեն: Ասոր համար Եղիսաբեթ այն ամէն բան արգելելու համար ամէն կողմ իր լուսնները կը շաղկնէր, ասդին անդին առատաձեռնութեամբ ստակ կը բաշխէր, ամէն տեղ գործակալներ կը դնէր որ չըլլայ թէ ուղղափառք խոռվութիւն եւ ապստամբութիւն յարուցանեն: Իր ուղղափառաց միշտ որոգայթներ լարելու վրայ էր եւ որոգայթի մէջ ինկողներուն վրայ խիստ պատիժներ կը դնէր. եւ թէ որ բռնուողը մեծ եւ ազնուական տնէ էր, շատ անգամ մահուամբ կը պատժէր: Ուրիշինկէմ Անգղիայի ատենագրաւորն Եւրոպայի այն տեղերը ուր շատ մարդիկ կը յաճախէին, բանուկ

նաւահանգստաց, իշխանաց, խորհրդականաց եւ եկեղեցական դպրոցաց մէջ ալ ծածուկ կերպով գործակալներ դրած էր, որոնք Մարեմայ բարեկամ ձեւանալով եւ շինծու նամակներ տարածելով անոնց պատասխանելոյն կը սպասէին. նաեւ ուրիշ բիւրաւոր հնարքներ կը բանեցընէին որպէսզի անգղոյշ մարդկան միտքերն իմանան եւ զերենք հրապուրելով իւրբեւ յանցաւոր ամբաստանէն: Անոր համար ալ անթիւ անհամար սպանութիւններ կ'ըլլային այլ եւ այլ ամենազաւռն տանջանքներով (1584) *): Քամոնէն կ'ըսէ որ ամենահաւատարիմ եւ խիստ զգուշաւոր հպատակները տէրութեան կողմանէ լարուած որոգայթներէն հաղիւ կրնային ազատիլ:

Պիտ'ը շարունակուի:

ԱՐԱՐԱՏԻ ՍԱՐԻՆ ՎՐԱՅ ՆՊՅԱՅ ԺԱՄԱՆԱԿԷՆ ՀԵՏԵՆՆԵՐ

Բարձր լեռանց վրայ ելլելու զուարճութեանց եւ անոնց հետ կապուած դժուարութեանց, աշխատութեանց եւ վտանգաց վրայ: Եւրոպայի քանի մը բարձր լեռանց վրայ զեռ նոր ժամանակներս ելլողներ եղան: — Մոնպլան, Մոն Փերտիւ, Կլոքներ, Օրթլէր, Արարատ եւ Ատամն Փիք լեռանց վրայ ելլելու ստորագործութիւնը:

Արարատ:

Արարատի սարին վրայ Նոյայ ժամանակէն հետէն ոչ ոք ոտք կոխեց, դեռ ամենանոր ժամանակիս մէջ տա համբաւաւոր լեռան վրայ, որուն գագաթը տապանը նստաւ, փորձած են ելլել. դեռ հազիւ 30 տարի անցած է՝ որ Փարբութ Տորփաթի ուսումնականն առ դժուարին ձեռնարկութիւնն ի գլուխ հանեց՝ որն որ ժողովրդեան զրուցայը համեմատ «անօրէն եւ բարձրագոյն բաղկէն

*) Անգղիայի բանտերուն մէջ ամենէն աւելի դործածական տանջանքներն ասոնք էին: Ա. Շքեռլ, ասիկայ մեծ քառակուսի շրջանակ մըն էր: Բանտարկեալը մէջը գնէլէն եւ ոտքերը եւ ձեռքերը չուանով մը նոյն տանջանքներն վրայ հաստատուած անիւներուն վրայ կապելէն ետեւ անիւները այնչափ կը դարձնէին, մինչեւ որ բոլոր մարմինը կը ձգտուէր. ասի բնէն ետեւ տանջանքներն վրայ եղողին հարցում կ'ընէին, եթէ ուզուած պատասխանը չէր տար, աւելի եւս կը ձգտէին, մինչեւ որ ոտիկները յօդուածներէն կը բաժնուէին: — Բ. Բաւադերին դաստիարակուած գործիքն, որ երկու կտորէ շինուած երկաթէ օղ մըն էր: Բանտարկեալը ծնկի վրայ պիտի դարձնէր որպէսզի որ կրնար, վերջէն դահիճը վրան ելլելով այնչափ զբանտարկեալը կը ճնշէր մինչեւ որ օղը ծնկին սակէն կռակին վրայ կ'ընկէր: Աստանդալը հասարակօրէն մէկ ու կէս ժամ կը տեւէր, որուն ժամանակը ստորի ճնշուելէն առ հասարակ քիթն եւ բերանէն արիւն կը փաղէր, եւ երբեմն ալ մատերէն ու ոտքերէն: — Գ. Երկաթի յետնոյ, որն որ պտուտակով մը կրնար տարածուիլ եւ ամփոփուիլ: Աս գործիքիս մէջ ձեռքը սղմելէն եւ բարձր տեղէն կախելէն ետեւ ոտքերն տակ զրուած երեք կտոր տախտակները մէկիկ մէկիկ կը վերցընէին: Ժերար կ'ըսէ որ աս տանջանքներն վրայ ամենաբաւական ցաւեր կուրճիք, փորի, թեւերուն եւ ձեռաց վրայ կը զգայի: Կը կարծէի որ բոլոր արեւնս թեւերուն մէջ ժողովելով մատերուն ծայրէն դուրս կ'ըլլէր, թեւերս անանկ ունած էին որ ձեռնոցներէ դուրս ցըցուած էին. ասանկ ժամ մը կենալէս ետեւ մարեցայ. երբոր արթնացայ դահիճը զիս նարէն վերցուցած կը բռնէին եւ ոտքերուն տակ փայտեր կը գնէին, եւ երբոր բոլորակն զօրացայ նորէն փայտերը վերցուցին: Ասանկ հինգ ժամ կ'ստուած մնացի 8—9 անգամ մարելով: — Դ. Տանջանքարանց չորրորդ տեսակ մըն էր քիւր քիւր մը գորն որ քիւր քիւր քիւր քիւր կը կոչէին: Աս տեսակը այնպէս շինուած էր որ մէջը մտնողը կենալ, ոչ պատկիլ եւ ոչ նստիլ կրնար, ասանկով բանտարկեալը քանի մ'որ ծռած կամ կծկած պէտք էր կենալ:

արգելուած գործք մը, համարուած էր: Տեղացի բնակիչ դեռ կը հաւատան որ նահապետին տապանը մինչեւ հիմայ Արարատի սարին վրայ պահուած է եւ արգելուած է անոր մուտքը ի մշտնջենաւորս մահկանացուաց համար: Պայազիտի փաշային քանի մը զբաղան փորձերն առ հաւատքը ժողովրդեան մէջ աւելի եւս հաստատ պահած կ'երեւան: Փաշան աւելի յառաջ չկրցաւ երթալ բայց միայն մինչեւ 2400 ոտք ձեռն ոահմանէն վար, մինչեւ ուր արդէն տեղացի ընտիր եւ վարժ ձիերով ի հարկաւորութեան կրնայ երթըցուիլ: Մինչեւ գագաթը հասնելու համար դրուած դինը վատարկելու համար ոչ ոք կրցաւ համարձակիլ: Թուռնեֆոր տանուեօթներորդ դարուն համբաւաւոր տնկաբանն ասանկ ձեռնարկութիւն մը ի գլուխ հանելու գիտաւորութիւն չունէր, կարելի է որ իր վերայ բաւական զօրութիւն եւ յարատեւութիւն ալ չէր զգար: Արարատին վրայ բլլալու այցելութիւնը միայն բաղմաթիւ բնկերութեամբ եւ մանաւոր պատրաստութիւններով եւ նախազգուշութիւններով կրնայ ի գլուխ հանուիլ: Փարբութ Ռուսաց կայսեր առաւ ձեռնութեամբ 1829ին ամառը իր ճանապարհորդութիւնը սկսաւ: Բաղմաթիւ երիտասարդ ուսումնականաց բնկերակցութեամբ Ազատու ծովին խաղաններուն մէջէն՝ Մանիչ գետին երկայնութեամբ՝ իր ճանապարհորդութիւնը բացաւ: Կովկասու լեռներէն Ալախբաւքասէն անցնելով Թիֆլիզի ուղղութիւնը բռնեց: Էջմիածնին վանքն՝ որուն հիմնարկութիւնը չորրորդ դարուն սկիզբը եղած է եւ ծովու երեսէն 2867 փարիզի ոտք բարձր է՝ մեր ճանապարհորդները քանի մ'որ հանգիստ առին: Հոս տեղս երբոր օդը ջինջ է եւ երկինքն ամպերէն ազատ՝ լեռան մագիչ համատեւիլ պատկերը կը բացուի: Այնպէս երիտասարդ սարկաւազ մը Փարբութին հետ բնկերանալով Արարատին ճանապարհորդութիւնը միտեղ ընել ուզեց:

Ասանկ ձեռնարկութեան մը համար հարկ է տեղացիներէն ձիանք վարձել: Գժուարին եւ վտանգաւոր շառաւիղներէն, առէփ զառ ի վեր տեղերէն առ փոքր բայց դիմացիլուն ձիանքը մեծ յաջողութեամբ իրենց հեծեալները յառաջ կը տանին, ամէն արգելքներէն, ամէն ճեղքերուն վրայէն վարժ կը ցատկէն կ'անցնին: Չիռն մէկ սխալ քայլը՝ հեծելոյն կեանքը վտանգի մէջ կը ձգէ, բայց աս անասունները վարժած բլլալով որսորդները վտանգաւոր առկախեալ ժայռից վրայէն անցնելու՝ սեպհական յառաջատեւութեամբ իրենց կոխած տեղը կը քննեն ու ետքը յառաջ կ'երթան, ասոր համար ապահովութեամբ ինք զինքն անոնց առաջնորդութեան ձգելու է:

Էւրոպայի հնագոյն ճամբորդները, նոյն իսկ անոնք որոնցմէ որ Արարատին ստորագործութիւնը քաղած են, միայն մինչեւ անոր ստորոտը հասած են: Անոնց համեմատ անպնդոց պատճառաւ որոնք լեռան ամէն կողմը պատած են՝ վրան ելլելը շատ կը դժուարացնէին: Փարբութին խօսքին համեմատ ամէն պարագաներն առնելով Արարատին վրայ ելլելու աւելի դիւրագոյն պէտք է բլլալ քան թէ Մոն Պլանին, Օրթլէրին եւ Կլոքներին վրայ: Ճանապարհորդներն առաւելապէս ջերմութենէ շատ բան կը

կրէն: Փարրութիւն քանի մ'ընկերներն առ պատճառաւ առջի օրն իրմէ բաժնուելու հարկադրեցան, նաեւ հարկ եղաւ Բողաք մ'ալ ետ խաւրել, որն որ յոգնութենէն ոգեսպառ եղած էր:

Արարատին ստորտը միայն Արկուռի անուամբ բազմամարդ գեղ մը կար: Աս գեղն ան տեղն է կ'ըսուի ուր Նոյ նահապետը տապանէն վար իջնալէն ետեւ Աստուծոյ զրհ մատուցած եւ առջի որթատունկը տնկած է: Անկից քիչ մ'աւելի բարձր է Հայոց Ս. Յակովբայ վանքը, ասկից բուն լեռան վրայ ելլելը կը սկսի: Յառաջ քան աւսոր վրայ խօսիլն Արարատին դրից եւ անոր քանի մը պարագայից վրայ համառօտիւ գրենք:

Արեւանէն դրեթէ տասուերկու ժամ հեռու, Երասի գետին ուղղած գաշտին հարաւային ծայրին վրայ Արարատ լեռը բարձրացած կեցած է: Գլխաւորաբար երկու լեռ է, մեծ եւ փոքր Արարատ: Մեծ Արարատայ գաւթը մշտնջենաւոր ձեան եւ սառուցի ծածկութիւնով մը սքողած է, հիւսիսային արեւմտեան կողմ իրարու վրայ զիջուած ուեւագոյն ժայռերով ծածկուած է: Հեռու տեղերէն կը տեսնուի ան մթին լեռնամէջը որն որ բուրովին ձեղքի մը կը նմանի, կարծես թէ լեռը ծաթած ըլլայ: Ան կարծիքն՝ որուն համեմատ առ ձեղքն ուրիշ բան չըլլայ բայց եթէ մարած խառնարան մը որն որ 1783ին բռնկած ըլլայ՝ անտողգ է, բայց ասոր հակառակ Փարրութիւնը հաստատել որ չոր՝ ծարաւուտ հողին վրայ գեռ մինչեւ հիմայ ջրհեղեղի անհակառակելի հետքերն ըլլան, որոնք երբեմն երկնաբեւձ լեռանց գաւթներէն իջած են: Փոքր Արարատ մշտնջենաւոր ձեամբ ծածկուած չէ, աշնան ամիսները բոլորովին ազատ է անկից: Ասոր կողերը մեծ Արարատայ կողերէն աւելի զառի վեր են, եւ գաւթութեն սկսեալ մինչեւ ստորտը տարածուած կամ՝ երկայնացած ախօսածեւ ձեղքերը՝ առանները առանձին տեղք մը կու տան իրեն: Մեծն Արարատ ծովու երեսէն 16.254 փարիղի ոտք, իսկ Երասիայ հովտէն 13.530 ոտք կը բարձրանայ. փոքր Արարատ 3970 ոտք աւելի ցած է եւ ըստ այսմ 12.284 փարիղի ոտք ծովու երեսէն բարձր է: Երկու լեռանց անջրպետին՝ կրճին մէջ ըստ ոմանց՝ կը կարծուի որ Նոյայ տապանը նստած ըլլայ, բայց ոմանք բարձրագոյն գաւթութան վրայ տապանին հանգչիլն աւելի յարմար կը դատեն:

Արարատ անունն առ լեռն արդէն երեքհազար տարիէն աւելի կը կրէ: Ամենահին գրոց՝ մովսիսական ստեղծագործութեան պատմութեան մէջ կը կարդանք որ «Եօթներորդ ամսոյն տասնեօթին տապանը հանդեաւ Արարատ լեռան վրայ»: Տաճկացի Գարսիյ քով Արարատ անունն անծանօթ է, ասոնք տապանակիր լեռան անուն կու տան Ախր տաղի: Հայք՝ Արարատայ՝ Մասիս կ'ըսեն, բայց ամենն ալ Նոյն լեռն իբրեւ նաւահանգիստ մեծնաւուն կը պատուեն, որն որ մարդկութեան երկրորդ հայրը ջրհեղեղի հոսանքներէն ազատած է: —

Փարրութ 1829ին Սեպտեմբերի 12ին ճանապարհը հետազօտելէն ետեւ ձեան սահմանէն վար առջի գիշերն անցուց եւ երկրորդ օրը մինչեւ 14.550 ոտք բարձրութեան հասաւ: Սեպտեմբերի 18ին մեր ճանապարհորդը

բաղմութիւն ընկերներով՝ ամէն տեսակ թէ վեր ելլելու եւ թէ զննութեանց համար վերաբերեալ գործիքները տաւ նեղու միջոյններ ունենալով սկսաւ գէպի յառաջ ելլալ: 19ին կարաւանը մեծ ձիւնադաշտը հասաւ՝ որն որ 15.138 ոտք բարձր է: Բայց որովհետեւ մինչեւ գաւթութը գեռ երեք ժամ քալելու հարկաւորութիւն կը տեսնուէր, եւ օրը կարճ էր ու ապահով ալ չէին որ երրորդ փորձն առջիններուն պէս պիտի յաջողի, անոր համար նոյն բարձրութեան վրայ տասուերկու ոտք երկայնփայտեխաչ մը տնկեցին, որուն վրայ անագի վրայ փորուած արձանագիր մը հաստատեցին: Աերջապէս Սեպտեմբերի 27ին Փարրութ յաջողութեամբ գաւթութն ելաւ: Աս գաւթութը քիչ մը կոր է, եւ բոլորածեւ շուրջ 200 քայլ շրջանակ ունեցող գաշտ մըն է եւ ամէն կողմանէ խիստ զառի թափ է: Աս բարձրաւանդակը մշտնջենաւոր սառուցով ծածկուած է, ժայռի եւ ոչ նշմարանք կ'երեւայ: Հաստեղս ամենաբարձր ծայրէն երեսուն ոտք վար գէպի Արկուռի գեղը նայող կողին վրայ հինգ ոտք երկայն խաչ մը տնկեցին սառուցի մէջ: Նոյայ սուրբ լեռան՝ ձեան բարձրագաւառաց դրացոյն վրայ ցուրտն անանկ սաստիկ էր որ Արկուռի գեղէն զօրաւոր կաղմութեամբ սրտորդ մը վհատեցաւ եւ ասոր համար շուտով վար իրկուեցաւ: — Փարրութին՝ Արարատայ ամենաբարձր գաւթութին վրայ ելլելուն տարակոյս հանուեցաւ, առ պատճառիս համար Փարրութ դատաստանական քննութիւն ընել տուաւ, որուն մէջ իր ընկերներէն երկու հոգի վիայութիւն տուած են որ ամենաբարձր գաւթութին վրայ ելած է:

(Որագաց լրոց եւ պատմութեանց համաձայն 1840ին Յունիս ամսոյն վերջերն Արարատայ վրայ մեծամեծ փութութիւններ եղած են, ինչու որ ինչպէս կը պատմեն՝ լեռան ամբողջ վերի մասը փլած վար իջած ըլլայ: Աս երեւոյթն ըլլալէն յառաջ՝ պատմութեանց համաձայն՝ քանի մ'օր լեռան ներսի փորտեաց մէջէն խորունկ ձայներ կ'ելլէին, որոնք շրջակայ տեղերն ալ լսուեցան: Լեռան երկայնատարած շրջապատին մէջ բնակութիւն եղող տեղերէն միայն Ս. Յակովբայ վանքն ու Արկուռի գեղը վիմաց փլատակաց տակ մնացին: Ըստ ոմանց տեսերկոյթը պարզ երկրաշարժ մ'եղած ըլլայ, որն որ Արարատայ լեռն եւ շրջակայ տեղերը սասանեցուցած է: Լեռան մէկ մեծ կտորն ի հիմանց փրթաւ, որն որ Եօթը վերուց երկայն տեղաց մէջ տապանութեան դարհուրելի հետքեր թող տուած է: Աս կերպով Արկուռի գեղը Հերկուլանուս եւ Պամպէյի քաղաքաց նման քարանց եւ հոլի բեկորոց տակ ծածկուեցաւ եւ հազարաւոր մարդիկ ահագին ժայռից տակ թաղուեցան: Նոյն ժամանակը թանձր հեղուկ մը Արարատայ ներսերէն սկսաւ ելլել, որն որ հետզհետէ հեղեղաօտի կերպարանք առնելով եւ դարհուրելի փլատակաց վրայէն անցնելով մարդկան եւ անասնոց դիերը դուրս հանեց: Երկրաշարժը ասկից ետեւ կը շարունակէր եւ ուրիշ մեծամեծ վնասներ ալ ըրաւ, բայց կամայ կամայ ցնցումներն ընդհատեցան մինչեւ բոլորովին ալ դադրեցան:

Պիտ'որ շարունակուի:

ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ԳԵՂԱՆՆԵՐ

Պոռապոստանի նման ու ամառը :

Սաստիկ ձմերուան վերջը կու գայ, գարնան գիշերահալածութիւնն առնելը կը մօտենայ, ու ալ այն մինչեւ հիմայ մեր ստորագրած հանգէսներն ու տեսարանները կը լմնան կը վերջանան, ուրիշ տեսարաններ կը սկսին: Մինչեւ երեք՝ չորս սանաչափ խորունկութեամբ սառած քար կտրած գետինը, կամ թէ ըսենք՝ երկու երեք ոտնաչափ հաստութեամբ սառուցե ու ձիւնէ ծածկութեով ամրացած երկրի երեսը կը սկսի կակուղնալ:

Հոս շատ բարակ միտք ու երկայն մտածութիւն հարկաւոր չէ՝ այն անչափ առատութեամբ տարածուած շաղախի ու ցեխի զանգուածն երեւակայելու համար՝ ուրուն վրայէն առատները ծամբորդութիւն ընելու հարկ ունեցող մարդ մը պիտ'որ անցնի: Հասարակօրէն առատները բուն հասարակ ծամբաներու վրայէն կառքեր ու մանաւանդ բեռնաբարձ սայլեր չեն երթար, հապա գէպ ի ալ կամ ձախ դաշտերու վրայ կամ անտառներու մէջ կը խտորին, ինչպէս որ ամէն մէկ ծամբորդին ընելու ծամբան կը պահանջէ: Քիչ ատենուան մէջ գաշտերուն ու անտառներուն մէջ անցնող դարձող կառքերէն հազար ու մէկ իրարու վրայ խաչածեւ յօրինուած ակօսներ բարձր ու խորունկ կը տարածին. ասոնց վրայէն ծամբորդն իր թեթեւ (բայց կաշոյ վրայ չկախած) ծամբու կառքով՝ վազելու վարժ ձիերէն արագութեամբ կը քաշուի. երբեմն արդէն կակուղած բայց դեռ բոլորովին չհալած ձիւնով ու սառուցի կտորուանքով լեցուած խողովներու վրայէն ալ՝ ամէն վայրկեան կամ կառքը կտոր կտոր ըլլալու եւ կամ խորունկ շաղախին մէջ մնալու վտանգին վախէն գողալով՝ յառաջ կը վարուի: Ասոր պատճառաւ առատները ամենեւին բեռեր ու ծանր վաճառքներ տեղէ տեղ չեն փոխադրուիր. ուստի եւ առ ծամբաներու վրայ՝ հարկէն ստիպուելով ծամբորդութիւն ընող մէկ երկու մարդու կառքերէն եւ կամ թեթեւ բեռնաւորած զեղացւոյ սայլերէն զատ ուրիշ բան չիտեսնուիր: — Հիմայ Ռուսաստանի մէջ երկաթուղիներն օրէ օր շատնալով՝ առ նեղութիւններն ալ կը պակսին: — Այս առատ ու անյատակ շաղախն երկայն չի մնար, զօրաւոր հողմերն ու դէպ ի Մայիսի մէջերը սաստիկ տաքութեամբ բարձրացող արեգական ճառագայթները ջուրն ու թացութիւնը կը ձգեն կը ցամքեցնեն, ցեխն ու շաղախն անհետ կ'ընեն ու չորցած ակօսներու հողակոշտները բարակ փոշի կը դարձնեն, որն որ՝ հողմ եղած ատենը՝ ծամբորդներուն ձիւնէն ու ցուրտէն աւելի նեղութիւն կու տայ՝ ամպերու պէս գետնէն վեր բարձրանալով: —

Արնայ լուսիլ՝ որ Ռուսաստան գարուն չունի. այսօր բոլոր երկիրը ձիւնով ու սառուցով ծածկած է. վաղը յանկարծ ուրիշ կերպարան մը կ'ընդունի: Յուրտ հողմը մէկանց տաք հողմի կը դառնայ, օդն ամպերէն կը զտի կը պայծառանայ, ու արեգակը՝ որուն գոյութեան վրայ դեռ օր մ'առաջ կրնար իրաւամբք տարակուսուիլ, իր գրեթէ անտանելի ջերմութեան կամ տապին բոլոր ուժը կը ցուցնէ: Առատ ձիւնը, որն որ երկիրը ձողաչափ բարձրու-

թեամբ ծածկած էր, մէկ քանի օրուան մէջ աներեւոյթ կ'ըլլայ ու խոտն եւ տունկերը չէ թէ կամայ կամայ բողբոջելու՝ հապա զարմանալի շուտութեամբ գետնէն վեր բարձրանալու կը փութան: Երկրագործը, որն որ դեռ Մայիսի սկիզբները իր ցած հիւղին մէջ ինք զինք հազիւ սաստիկ ցուրտն կրնար պատուարել, նոյն ամառն վերջերս իր ցաները կը ցանէ, ու դեռ երկու ամիս չանցած՝ կը սկսի հատած հունձքը ժողվելու, մէյ մ'ալ ձմեռը իր ցրտով, ձիւնով ու սառուցով կու գայ կը հասնի: Տնկոց ածուցն անանի շուտով յառաջ կ'երթայ՝ որ մարդ անոնց կանաչութեան վրայ չիկրնար դուրսանալ. ու գետինը՝ որն որ քիչ մը յառաջ ձեան տակը ծածկուած էր՝ ջերմանոցներու մէջ գոցուած հողին բնութիւնն եւ ուժը կ'ընդունի: Խաղան նահանգը, որն որ բոլոր տեղութեան խիստ բերրի երկիրներուն մէկն է, ընդհանրապէս շատ պարարտ հող ունի, ուր շատ ընտիր ցորեն կ'ըլլայ, որուն հասկերը մարդաչափ բարձրութեան կը հասնին: Արտին վրայ ցանուելէն քանի մը օր ետքը բաւական բարձրութեան կը հասնի, իր կանաչութիւնը կը կորսնցնէ ու աշնանային գեղնութիւնը կը ստանայ. անկից ետքը քիչ օրուան մէջ հնձուած՝ արտերուն վրայէն ցորեննոցները կը փոխադրուի: Հոս ազատ երկրի վրայ՝ իբր ջերմանոցներու մէջ՝ տաք բաժիններու շատ տեսակ պտուղները յառաջ կու գան, որոնք իրենց հասունանալուն համար կարճ ժամանակի կը կարօտին. ինչպէս խիստ ընտիր տեսակ ձմեռուկ, զորն որ գեղացիք իբրեւ հասարակ պտուղ մը դաշտի վրայ կը ցանեն, ու անոր վրայ ամենեւին մանաւոր խնամք մը չեն ցուցնէր. պարարտ հողն ու արեգական ջերմութիւնը անիկայ կը հոգան կը հասունցնեն: Բայց ասոր հակառակ անանի տունկերը՝ որոնք իրենց հասունանալուն համար երկայն ժամանակի կարօտ են՝ մանաւոր պարտեղներու եւ ջերմանոցներու մէջ կրնան յաջողիլ: Ինչպէս, հասարակ սալորի ծառերը հոս մանաւոր մեծ թաղարներով (սառն) ջերմանոցներու մէջ կը փայտան ու միայն արեւոտ օրերը դուրս կը հանուին: Սակայն առ ալ պետք է նկատել, որ հինգ՝ վեց շաբաթի չափ արեւուն ջերմութիւնը ստուերի մէջ մինչեւ 30 աստիճանի (ըստ Ռեամբլի) կը հասնի, ուստի եւ արեւուն առաջի տաքութեան պատճառաւ առատներն աստեղաց քանի մը դաւառներուն մէջ բնակիլն այնպէս անախորժ է՝ ինչպէս ձմերուան անտանելի ցրտութեան պատճառաւ:

Յունիսի վերջերս ու Յուլիսի սկիզբները հազիւ երեկոյեան արշալոյսը մթութեան տեղի տալու կը սկսի՝ մէյ մ'ալ առաւօտեան արշալոյսը կը հասնի. անանի որ դէպ ի կէս դիշեր՝ թէպէտ եւ լուսնոյ լոյս ալ չըլլայ՝ մանր գրերով գրուած թուղթ մը հանգիստ կրնայ կարդալ: — Աս կարճատեւ բայց պտղաբեր տապը կարծես թէ առ ցուրտ երկիրը քանի մը շաբթուան համար տապաւառ երկիրներու կը փոխէ: Այս օրուրէն երկու ժամ առաջ ամէն մարդ՝ նոյն իսկ ամենէն ստորին ու աղքատ մարդիկ՝ ամէն գործքը կը թողուն, բնակարանին կը մանեն, ամէն պատուհանները կը գոցեն ու միայն դէպ ի հիւսիս ըլլողները բաց կը թողուն: Այսպէս կէս օրուան երկու ժամ մնացած մինչեւ կէս օրուրէն երեք ժամ ետքը

ամէն քաղաքներու եւ գեղերու ճամբաները մարդիկներէն պարպուած են: ամէն մարդ իր պարտիզին հովանաւոր տեղերը ու տանը մէջ արեւուն այրող տաքութենէ պաշտպանութիւն ու հանգիստ կը փնտրուէ, եւ շատերն ալ աստեղներ քնով կ'անցընեն: Աստեղն օգն ու գետինը առանկ տաքցած կ'ըլլան, որ մարդ հովանաւոր կամ գոյ տեղէ մը արեւ եղած տեղ երթալու ըլլայ՝ կը կարծէ թէ վառած փռան մը առջեւ կ'երթայ: Ասով մարդուն բոլոր մարմնոյն ու հոգւոյն զօրութիւններն անանկ կը թմրին՝ որ ամենեւին գործքի մը ձեռք զարնելու կարողութիւն չունենար: Թէ որ մարդ ձեռքը գիւք կամ լրագիր մը կ'առնէ կարգաւ համար՝ քանի մը վայրկեանի մէջ բոլոր մարմինը սաստիկ քրտինքի մէջ թաթաղուելով՝ ամէն բան մէկ գի կը ձգէ ու կը սկսի խցին պատերէն վեր նայելով՝ տարւոյն ցուրտ եղանակին համեմատ փափագիլ, որուն մէջ թէպէտ եւ ամէն գի ձիւն ու սառցոյ կը տիրեն, բայց մարմինն ալ հաստատութիւն ու զօրութիւն կը ստանայ ու ամէն բան յաջողութեամբ կը կատարէ:

Աս երկրին մէջ ամառն ուրիշ նկատմամբ մ'ալ նշանաւոր է, այսինքն Մայիսի վերջէն մինչեւ Սեպտեմբերի սկիզբն ամենեւին անձրեւ չի գար: Բնութիւնի ալ խիստ ցանցաւ: Իր լայն, որուն պատճառը՝ հաւանաբար երկրին գրեթէ բոլորովին գաղտային ու տափարակ ըլլալն է: Բերմի ու խաղանի բոլորակը հինգ հարիւր մղնի չափ տեղ ամենեւին լեւ ու բլրմը մ'ալ չկայ: ու Գիւնի բոլոր երկիրը մինչեւ Ուրալ լեւները՝ իբր հինգ հարիւր մղն լայնութեամբ տեղ՝ կրնայ ընդարձակ գալտ մը անուանուիլ, որն որ միայն տեղ տեղ քանի մը ցած բլրակներու կարգեր ունի: Խաղան նահանգին արտաքին կարգի բերրութեան գլխաւոր պատճառը Վոլկա գետին ողողմանքներն են, որն որ ամէն տարի որոշ ժամանակ մը՝ Եգիպտոսի Ղեղոս գետին պէս՝ կ'առատանայ, տարր մղնի չափ տեղ իր եղերքէն հեռու բոլոր գետինը կը ծածկէ ու հինգ վեց շաբաթ իբրեւ մեծ լիճ մը կը մնայ: Վոլկային եւ ուրիշ քանի մը անոր մէջ թափուող պղտիկ գետերուն (Վիլյա, Գամա, Գինէլ, Իրիկ, եւ այլն,) առատանալն ու գետինը ողողելը՝ այն ողողած կողմերուն գետինն արտաքին կարգի ոյժ ու բեղմնաւորութիւն կու տայ: Աս ողողման ժամանակները բնակիչք զօսանայ նաեւ իրենց գործքերուն համար մեծ մեծ նաւերու մէջ՝ որոնք վեց մինչեւ տարր թնդանով ու շատ հեղ հարիւրի չափ ճամբորդներ կ'առնեն՝ նոյն գաղտերուն ու արտերուն վրայ կը նաւեն ու քաղքէ քաղք կ'երթան, որոնք աս ողողմանց պատճառաւ բլրակներու վրայ շինուած են: Երբ որ ջրերը կը քաշուին ու գետինը կը բացուի, անոնց թողուցած իբր երեք ոտնաչափ բարձրութեամբ շողախին վրայ՝ արեւուն սաստիկ տաքութիւնը սկսած ատենը բոյսերն ու տունիկերը շատով կ'աճին եւ ջրմանոցի մէջ խնամուած տնկոց պէս կը բարձրանան: Բայց աս ողողմանքներէն տեղ տեղ խորունկ փոսերու մէջ մնացած ճահճները, ուր ջուրն երկայն ատեն կը կենայ ու կը հոտի, աս առողջ երկիրները՝ Յուլիս ու Օգոստոս ամիսներու մէջ կ'ապաւանեն ու փտանգաւոր ջրմբ կը պատճառեն: Առանձինն Ուֆա նահանգին մէջ աս ատեններ գէշ ջրմ մը կը

տիրէ, որն որ ամէն եօթն օրը մէյ մը հիւանդին վրայ կը դառնայ եւ անանկ վտանգաւոր է՝ որ հասարակօրէն մահ կը պատճառէ: Խաղանի մէջ ալ աս կերպ ջրմբ կը տիրեն, բայց այնչափ վտանգաւոր չեն: Ռուսաստանի բլրաժիշկներն աս ջրմբերուն դէմ գլխաւորապէս բերուցեան Ժնա (Գլխաբէն) կը գործածեն:

~*~

*

Անգղիայի թագաւորական շոգենաւ մը:

Անգղիացոց շոգենաւերուն ձեւն ու շէնքն արտաքրատ ու ներքուստ ուրիշ տեղերու շոգենաւերէն չէ թէ միայն լաւագոյն հապա նաեւ աւելի վայելուչ ըլլալը ծանուցուած բան մըն է: Բայց նոյն Անգղիացոց բազմաթիւ վայելուչ շոգենաւերուն պատին ու թագաւորը կամ գլխոյն կրնայ սեպուիլ՝ «Վիկտորիա ու Ալեքսանդր», անուանուած թագաւորական շոգենաւը (Yacht), չէ թէ միայն իր արտաքին կարգի փառաւորութեան, վայելութեան ու զարդուց համար, հապա մարդուն ամէն կերպ հանգրտեան ու կարեւոր պիտայից համար պահանջուած գիւրութիւնները բովանդակելուն պատճառաւ: Աս շոգենաւին ակնհայտաւ ըլլող ու մէջը պարտող հաւատարիմ անձէ մը հետեւեալ ստորագրութիւնը կ'առնուի: Աս շոգենաւը շոգենաւը նաւահանգիստի մը մէջ ուրիշ մեծամեծ պատերազմական նաւերու քով կեցած ատենն անոնց վրայ ունեցած առաւելութիւնը չէ թէ միայն իր սիրուն ու վայելուչ կերպարանքովը, գունովը, նորաձեւ ոսկեղօծ զարդերովն ու ձեւոյն առանձին հանգամանքներովն յայտնի կ'ընէ, հապա նաեւ անով ալ՝ որ անոնց չափ բարձրութիւն չունենալով՝ ըստ երեւութի անոնցմէ աւելի երկայնութիւն ունի: Շոգենաւուն մէջ մտած ատենս՝ ծածկին կամ տախտակամանին (Կէօլէրթէ) հայլի պէս փայլող տեսիլքէն յափշտակեցայ եւ անոր համեմատ աւելի սքանչելի կազմուածներ տեսնելու յուսալով՝ արտաքին կարգի լայն ու ցած (պառկուի) սաստիկաններէն վար իջայ՝ բնակելու սենեակներուն մէջ մտայ, զորոնք նաեւ խցիկներ անուանելը զբաւրուութիւն ու անիրաւութիւն մը կը սեպեմ: ու ան վայրկեանին որ ան սենեակներուն յատակին վրայ տարածուած թանկագին ընտիր գորգերու վրայ կոխել սկսայ՝ բոլորովին մոգէս ելաւ մոռցայ որ ծովու վրայ գտնուող նաւու մը մէջ կը պտրտիմ: Աս սենեակներուն գրեթէ ամէնն ալ բարձր, լուսաւոր ու օգբանուի են, անանկ որ կը կարծէի թէ Անգղիայի աղետակների մը գեղի տան գետնայարկին մէջ եմ: Անոր համար կրնամ ըսել՝ որ աս շոգենաւը ջրի վրայ լուսալու աշուր ամարանոց մըն է, որուն ամէն յօրինուածներուն արտաքին կարգի փառաւորութիւնը թէպէտ ամէն մարդ ինք իրմէ կ'իմանայ, բայց պէտք է գիտնալ՝ թէ աս փառաւորութիւնն այնպիսի ճաշակաւ կարգի գրուած է՝ որ պարզ բայց միանգամայն հաստատուն ըլլալն ու վերի վերայ կամ թաթառուն զարդերու փայլունութիւն մը չըլլալը յայտնի կը տեսնուի: Կուսկի (Գուսկ) ձէթի ու հանքային ածխոյ հոտին՝ ուսկից ամենամեծ շոգենաւերն ալ ազատ չեն՝ եւ ոչ հետքը կը գրաւ

նախ. ծխնեկողներն ուսկենման պղնձի վաճառակով պատած են, որոնցմէ՝ շատ ամուսն ալ վառված ատեն՝ ամենեւին ծուխ դուրս չելլեր չիտարածիր, ինչպէս իս պարտցունդն ինծի հաւատարմացուց. նոյնպէս եւ հաստատեց՝ որ մեքենաներուն ու նաւատեաց այլ եւ այլ գործքերուն ձայնէն արքունական սենեակներուն մէջ եւ ոչ փոքր շնչէն մը կը լսուի: Բայց թէ ինչ հնարքով աս մեծ դիւրութիւններն այսպէս կատարեալ յաջողած են՝ չկրցայտեղն իտեղը մեկնութիւնն ընդունիլ ու հասկնալ:

Անեականներուն որոշ թիւը չեմ կրնար ըսել, բայց կրնամ ըսել՝ որ շատ են. թագուհւոյն ամէն մէկ զաւակին համար զատ ննջարան կամ պառկելու սենեակ կայ. ամեննէն պղտիկ զաւակներուն սենեակին պատերը կամ կողերը գետնէն մինչեւ կէսը բարձի պէս՝ կամ ամբողջութեամբ կռնակին նման լեցուած ու կակուղ պատած են: Այն առանձին սենեակներ պալատական խաթաններուն, թագուհիին ամուսնոյն (Ալբերտ իշխանին) զննութեամբ օգնականներուն ու նաւապետին, նաեւ հիւրերու համար. ասոնցմէ զատ են՝ բազմաթիւ կամ լրացուելու սենեակները: Թագուհւոյն ննջելու սենեակը շատ շքեղ է. ինչպէս նաեւ իր ամուսնոյն նստելու եւ գործելու սենեակը, որն որ բաւական մեծ մատենադարան մ'ունի, որուն մատենաներն ըստ մեծի մասին ծովական ու նաւական գիտութեանց վրայ են: Այն նաեւ երկու մեծ սրահներ. այսինքն ընդարձակ ճաշատուն կամ ճաշելու սրահ մը եւ հիւր ընդունելու համար կիսաբոլոր ձեւով աղուոր դահլիճ մը, որուն մէջ 40 հոգիէն աւելի հանգիստ կրնան կենալ: — Կառատեաց ու նաւական զորաց ընկալարանը, զորն որ Ալբերտ իշխանն առանձին աղուոր մատենադարանով մը զարդարած է, խաթաներոյն եւ ուրիշ տեղերն ալ վայելելու չենքեր են: — Առանձինն ազգեցութիւն ըստ վրաս շուրջ մեքենան. առջի անգամ տեսնելուս կարծեցի որ՝ չափ եփելու համար սահմանուած մեծ մեքենայ մըն է, զորն որ սովորութիւն է ցփսկներու (շալ) մէջ փաթտել՝ որ չպղիղ ու դրոշն աղտմը վրան չնստի. այսպէս աս շուրջ մեքենան ալ գործերով պատած ծածկուած էր: Ար յուսամ՝ որ շուրջ մեքենայ բաժնի ոչ ոք իբր խաղալի կամ պղտիկ բան մը կ'իմանայ. հապա՛ ա՛նանկ մեքենայ մը՝ որ 600 ձիու զօրութեամբ կը բանի, ու շուրջնաւն այնպիսի արագութեամբ յառաջ կը վարէ՝ որ մինչեւ հիմայ ծովերու վրայ քալող ամէն սուրհանգակի ու պատերազմի շուրջնաւերն իր արագութեամբ կ'անցնի՝ եւ մէկ ժամու մէջ քսան մըն տեղ երթալու համար՝ առանց վայրկեան մ'ալ դադրելու շուրջ կը մատակարարէ: — Աս ծովական պալատին միայն մէկ բան կը պակսի, այսինքն ծովու հիւանդութենէ (ծովը զարնելէն) ալ աղատ պահել. բայց աս բանիս գէմ գետ հնարք մը չէ գտնուած ու չիկրնար գտնուիլ՝ նոյնը զգալու տրամագրութիւն ունեցողներուն համար: Ի վերայ այս ամենայնի աս արքունի շուրջնաւուն մէջ ծովու հիւանդութենէ բռնուողներուն համար ուրիշ դարմաններէն ու դիւրութիւններէն ի զատ աս ալ կայ՝ որ ամէն մէկ սենեակին քով պատէն դուրս ելած կամ կակուած են քանդակեալ արծաթով զարդարուած փղոսկրէ ճարմանդներ

կամ օղեր, զորն որ գլուխը պտտողը կամ հանգիստ կենալ չկրցողը կը բռնէ ու յենարան կը գտնէ: — Մեր հաւատարիմն իր ստորագրութիւնը կը լմնցնէ աս խօսքերով. աս ծովու վրայ պալատը թագաւորական պալատը 130,600 անգղիական սակի արժած է: Յիշուի շատ ստակ. բայց «Ալիստրիա ու Ալբերտ», շուրջնաւուն պէս շէնքի մը համար չնչին գրամագումար մը: — Աս արքունական շուրջնաւը Ալիստրիա թագուհին աս տարի Ատտրիայի կայսրուհւոյն՝ Ափրիկէի Մատէիրա կղզին ընելու ճամբորդութեան համար Անգլիայէն խաւրեց, որուն մէջ նոյն կայսրուհին նշ. 29ին Մատէիրա հասաւ:

ՄԱՏԻՐԱՆ

Արեւմտեան Ափրիկէի նշանաւոր կղզիներուն մէկն է, որն որ իր մօտերն ըլլալ Բորթո Սանթո, Լաս Տեղերտա ու Սալալէ կղզիներով մէկ տեղ՝ առանձին խումբ մը կը կազմէ՝ 15—18 քառակուսի մղն երկիրով, Մարդքը (Մարդքի) կայսրութեան վերաբերող Ափրիկէի արեւմտեան ծովեզերքէն 80—90 մղն հեռու: Աս կղզիները Բորդուկալոյն ձեռքն են, որոնք 1418ին Բորդո Սանդո կղզին, իսկ հետեւեալ տարին Մատէիրա կղզին գտան ու գրաւեցին: Ամենուն բնակչաց թիւը 1847ին 115,000էն աւելի էր, բայց անկից ետքն աս կղզիներէն բազմութիւ գաղթականներ Պրազիլիա երթալուն 1854ին բոլոր բնակչաց թիւը 108,000ի իջաւ: Ասոնք զատ կուսակալ կամ կառավար չունին, հապա ուղղակի մայր երկրին կառավարութեան տակ են, որ հաստեղաց գործքերուն ու տեսչութեան համար մասնաւոր պաշտօնատէրներ կը խաւրէ: — Մարդքի կղզին սրածայր լեռներով լեցուն է, որոնց ամենէն բարձրը Բէթո Նոնիլ ծովու երեսէն 5788 ոտնաչափ վեր է: Իր ջրերն առատ են, օդը առնուշ, մաքուր ու արտաքոյ կարգի առողջ է. միայն գարուն ու զուարճալի ամառ. իրարու կը յաջորդեն: Եղանակին բարեխառնութիւնն անով յայտնի կ'ըլլայ՝ որ տաքութիւնն՝ ըստ Ռէոմբերեան ջերմաչափի բոլոր տարին 15 աստիճանէն պակաս ու 22 աստիճանէն աւելի չըլլար: Գետինը խիստ բեղմնաւոր ու պտղաբեր է. միայն ցորենէն զենը կամ արմուիքն առատ չեն. իսկ ուրիշ ընտիր բերքերուն մէջ շատ աղնիւ ու անուանի է իր առատ գինին, որով միայն իր՝ դրոշն ընդունած վաճառքներուն գինը կը վճարէ: Հասարակօրէն տարին 20—25,000, բայց երբեմն նաեւ 30,000 բէթ, այսինքն Բորդուկալի տակաւ կ'ըլլէ: (Ամէն մէկ տակաւ իբր 300 օխա գինի կը բովանդակէ): Ետքի ատենները խահուէ ու շաքար ալ մշակելու սկսուեցաւ: Բնակիչքն ըստ մեծի մասին Բորդուկալոյն, Մարդք (սպիտակ կամ բորդուկալոյն հօրէ ու սեւ կամ տեղացի մօրէ ծնած,) ու Սեւեր են, ամէնքն ալ հոս մեական-կաթողիկէ կրօնով: Քանի մը տարի առաջ իբր 80 գերդաստան Անգլիացիք հոս գաղթեցան ու հաստատուն բնակութիւն ստացան: — Կղզւոյն գլխաւոր քաղաքը Ֆրանկալ անի 2000 տուն ու 25,000 բնակիչ, որոնք աղէկ առատուր կ'ընեն առաւելագոյն Անգլիացւոյ հետ: Տարին իբր 400 վաճառականի նաւեր իր նաւահանգիստը կը մտնեն: Աս քաղաքը կը նստի աս կղզիներուն եպիսկոպոսը, ուր կան շատ եկեղեցիներ, երեք վանք կուսանաց, երկրագործութեան ընկերութիւն մը, եւ այլն: Աս եկեղեցեաց մէկուն մէջ մատուռ մը կայ, որուն պատերը 3000 հատ մեռելոց դանկերով հիւսուած՝ ծածկուած են, ուստի եւ կ'ըսուի «Գանկերու մատուռ»: — Եւրոպայէն շնչկատան գացող նաւերուն համար՝ Ֆրանկալի նաւահանգիստը գլխաւոր կայարաններուն մէկն է: